

За таку злочинну політику сталінського керівництва народи Європи і Радянського Союзу заплатили багатомільйонними жертвами.

Для глибокого засвоєння учнями теоретичного матеріалу і самостійного оперування ним, а також для активізації самостійної розумової діяльності доцільно при вивченні цих питань застосовувати альтернативний підхід. Це тим більш важливо, що у всіх підручниках радянського і частково пострадянського періодів історичні процеси зображаються як фатальне нагромадження подій і фактів, які підводилися в радянській історі-

ографії під так звані закономірності історичного процесу.

Вивчаючи міжнародні відносини, треба максимальну увагу приділяти українському факторові на загальносвітовому тлі. Тут особливо багатий матеріал про участь української делегації на Паризькій мирній конференції у 1919—1920 рр., перші кроки української дипломатії у створенні і правовому закріпленні української державності, оцінка ролі України в розстановці сил у Європі в пострадянський період. Доцільно також при вивченні історії зарубіжних країн звертати увагу на висвітлення життя і діяльності

української діаспори в США, Канаді, Словаччині, Польщі, на Балканах, в Аргентині, Бразилії, її зв'язки з народами цих країн.

Через кілька років людство вступить у третє тисячоліття. Вивчення міжнародних відносин ХХ ст. свідчить, що найбільші жертви людство понесло внаслідок помилок у побудові міждержавних відносин. Наші учні, яким жити в наступному тисячолітті, вивчаючи міжнародні відносини, повинні прийти до висновку про необхідність співпраці у побудові світового співтовариства. Альтернативи цьому немає, про що свідчить кривава історія ХХ ст.

Особливості економічного розвитку провідних країн світу в період завершення формування індустріального суспільства

(кінець ХІХ — початок ХХ ст.)

Протягом останніх двох століть технічний і соціальний прогрес у розвитку людського суспільства здійснювався на шляхах переведення економіки всіх країн світу на індустріальні рейки. У зв'язку з цим автори нових навчальних посібників із всесвітньої історії дедалі частіше використовують систему періодизації, що виділяє у поступальному розвитку людства доіндустріальну, індустріальну і постіндустріальну стадії.

Процес утворення індустріального суспільства (стадії, на якій зараз перебуває більшість країн світу) тривав понад півтора століття. Його ствердження супроводжувалося ліквідацією феодально-абсолютистських установ, знищенням станових перепон і спадкових привілеїв, проголошенням громадянського рівноправ'я і поступовим обмеженням соціальної нерівності. Проте ключову роль відіграли економічні чинники — випереджаюче зростання промисловості, використання нових технічних засобів та джерел енергії, зміна форм виробництва тощо. Саме ці процеси зумовили докорінні зрушення в соціальній структурі суспільства і справили вирішальний вплив на еволюцію громадсько-політичного життя.

Формування основних економічних ознак індустріального суспільства у провідних європейських країнах і США завершилось в основному на початку ХХ ст. Проте підґрунтя структурних зрушень у господарстві і якісних змін у формах виробництва було

закладено раніше — у ході промислового перевороту і наступної індустріалізації економіки.

Промисловий переворот та індустріалізація — явища, в принципі, однопланові, але не тождісні. Так, промисловий переворот становив собою перехід від мануфактури з її ручною працею до фабрично-заводської системи виробництва, що спиралася на машинну техніку. Звичайно він зводився лише до витіснення машинною індустрією попередніх форм виробництва і вважався завершеним, коли фабрично-заводська промисловість здобувала перевагу в загальному обсязі виробництва галузі.

У свою чергу, індустріалізація (що розгорталася після закінчення промислового перево-

Сергій ОСМОЛОВСЬКИЙ

роту) являла собою процес дальшого випереджаючого зростання машинної промисловості і створення на цій основі індустріальної структури господарства. Із завершенням індустріалізації досягалась перевага промисловості над сільським господарством, а згодом і важкої індустрії (насамперед технічно передових галузей) над легкою.

До початку промислового перевороту (на стадії аграрного, доіндустріального суспільства) цивілізовані країни світу відрізнялися одна від одної політичним устроєм, соціальною структурою, духовними цінностями тощо. В економічному ж плані особливої різниці між ними не було, оскільки провідну галузь господарства становило сільське, а базу всіх форм виробництва — примітивна техніка. З переходом до фабрично-заводської індустрії справа різко змінилася. Вже результати промислового перевороту мали непересічні наслідки для долі провідних держав, значно прискоривши їх соціально-економічний, а врешті — й політичний розвиток.

Так, Англія, що першою стала на шлях перетворень у технічному базисі своєї промисловості, на середину XIX ст. посіла панівне місце у світовому господарстві і виробляла половину всієї промислової продукції світу. Промисловий переворот в Англії не тільки забезпечив перевагу великої машинної індустрії над іншими формами виробництва, але й перетворив промисловість на вирішальний сектор її економіки. У країні було сформовано індустріальну структуру господарства і Великобританія першою в Європі перетворилась з аграрної на індустріальну державу.

У 50—70-х роках Англія практично повністю домінувала на європейському ринку, виконувала функції «майстерні світу». Проте в останній третині XIX століття у світовому господарстві відбулись суттєві зміни.

Завершивши в 60—70-х рр. промисловий переворот і захистивши внутрішні ринки протекціоністськими митами, значних успіхів в індустріалізації економіки досягли інші європейські країни і США. На ґрунті випереджаючого зростання важкої промисловості, використавши новітні технологічні досягнення, вони змогли не лише радикально перебудувати структуру економіки, але й докорінно змінити своє становище у світовому господарстві.

У 1871—1913 рр. обсяг промислового виробництва у США зріс у 9 разів, в Німеччині — у 6, Франції — у 3, а в Англії — тільки у 2,2 раза. Сукупний суспільний продукт у цей же час у США зростав у середньому на рік на 4,3 %, у Німеччині — на 3 і в Англії — на 2,4 %. В результаті частка США у світовому промисловому виробництві збільшилась із 23 % у 1870 р. до 36 % у 1913 р., а Німеччини — відповідно з 13 до 16 %. Разом із Францією (6 %), Англією (10 %) і Росією (4 %) ці країни напередодні Першої світової війни виробляли понад 3/4 промислової продукції світу.

Сполучені Штати й Німеччина стали наступними, за Англією, країнами, де сформувалась індустріальна структура економіки. Так, у США вартість промислової продукції уже в 1900 р. втричі перевищувала вартість продукції сільського господарства. Якщо в 70—80-ті роки XIX ст. на частку аграрного сектора економіки припадало близько половини сукупного суспільного продукту країни, то в 1913 р. — лише третина. Промисловість почала переважати і в господарській системі Німеччини. На початок XX ст. частка населення країни, зайнята в цьому секторі, становила 42,5 % проти 28,5 % — у сільському господарстві.

Значно просунулась уперед на шляху формування індустріальної економіки Франція. Проте уповільнення темпів її розвит-

ку в 70—90-х роках, вузький внутрішній ринок та переважання дрібнотоварного виробництва зумовили те, що на початку XX ст. країна перебувала ще на аграрно-індустріальній стадії. Питома вага населення, зайнятого в промисловості, у 1911 р. становила 36 %, тоді як у сільському господарстві — 40 %.

Наприкінці XIX ст. в основному було завершено промисловий переворот і в Росії, що створило сприятливий ґрунт для її дальшого індустріального зростання. За темпами розвитку промисловості Росія випереджала Англію, Францію, а в 90-ті роки — навіть Німеччину і США. Проте швидкість цього процесу була відносною. Низький стартовий рівень та гальмуючі фактори не дозволили Росії змінити свої позиції у світовому виробництві і піднятися вище традиційного п'ятого місця. У 1871—1913 рр. її питома вага у світовій обробній промисловості збільшилась тільки на 1,8 % (з 3,7 до 5,5). У загальному ж обсязі промислового виробництва частка Російської імперії лише трохи перевищувала 4 %. Напередодні світової війни Росія, як і Франція, залишалась переважно аграрною країною. Із загального обсягу продукції промисловості та сільського господарства на останнє у 1913 р. припадало 60 %.

Отже, на початок XX століття *основна економічна ознака індустріального суспільства — індустріальна структура господарства* — у закінченому вигляді була властива лише США, Німеччині та Великобританії. В інших розвинутих країнах світу процес індустріалізації був ще далекий від завершення.

Зміна форм виробництва в ході промислового перевороту і наступного індустріального зростання супроводжувалась, як відомо, концентрацією виробництва і зосередженням його на дедалі обмеженій кількості підприємств. Певною мірою цей процес вплинув на еволюцію

форм власності і зумовив появу нових типів підприємницької діяльності.

Уже в першій половині XIX століття в господарському житті західних країн поряд з **одноосібними володіннями** (що належали одній людині) з'явилися нові типи підприємств, які відрізнялись від попередніх кількістю власників, обов'язками учасників, а головне — фінансовими можливостями. Порівняно з одноосібними фірмами вже **партнерства (господарські товариства)** були більш конкурентоздатними, оскільки становили об'єднання двох та більше власників з метою спільного управління й організації діяльності підприємства.

Розвиток партнерств зумовив поступову диференціацію їх видів і виділення, крім традиційних товариств з необмеженою відповідальністю за майновими зобов'язаннями, партнерств з обмеженою відповідальністю співвласників. У свою чергу, це створило умови для залучення в підприємства більшої кількості пайщиків шляхом продажу цінних паперів та утворення на цій базі **компаній з обмеженою відповідальністю** (компаній Лтд). Останні більш відомі у вітчизній літературі як **акціонерні товариства** або **корпорації**.

Купуючи акції, вкладаючи таким чином вільні кошти в компанію, численні дрібні власники могли й не брати безпосередньої участі в її діяльності. Одночасно акціонери несли обмежену відповідальність за борги корпорації (лише в сумі вартості акцій), могли легко позбутися своєї частки власності, що стимулювало інвестиції у ризиковану, але потенційно прибуткову справу.

Перші акціонерні товариства з'явилися на залізницях у середині XIX ст., але масова корпоратизація (**акціонування**) промисловості, транспорту, банківської справи почалась у 70—80-х роках — в період індустріального піднесення в провід-

них країнах світу. Фінансування корпораціями промислового виробництва за рахунок емісії цінних паперів створювало практично необмежені можливості для його розвитку.

Так, у Німеччині протягом «грюндерської гарячки» 1871—1873 рр. було засновано 329 акціонерних товариств з загальним капіталом 2,7 млрд. марок. Хоча частина з них мала спекулятивний характер, активне грюндерство (засновництво) дало відчутні результати — обсяг промислового виробництва в країні збільшився на третину. У Франції в 1898 р. нараховувалось уже 6,3 тис. акціонерних товариств, а на початку XX ст. їх кількість щорічно збільшувалась на 600—700 одиниць.

Корпоратизація провідних галузей господарства стала однією з найприкметніших рис економічного життя провідних країн світу наприкінці XIX — на початку XX ст. і одночасно — *якісною ознакою індустріального суспільства*. Зокрема, в США у 1914 р. корпорації, що становили 28 % всіх підприємств, виробляли 83 % промислової продукції і зосереджували 80 % працюючих галузей.

Поширення акціонерної форми організації підприємств, розвиток міжкорпоративних зв'язків і одночасно загострення конкурентної боротьби зумовили виникнення наприкінці XIX ст. різноманітних форм **об'єднань підприємців**. Причому більшість із них у цей час виявили виразне прагнення до монополізації виробництва і збуту певних товарів.

Найпростішими й найпоширенішими серед цих об'єднань були картелі і синдикати. Так, у Німеччині в 1887 р. було зареєстровано 70 картельних угод, у 1900 р. — 300, а в 1914 р. налічувалось 550—600 картелів, що об'єднували цілі галузі виробництва. **Картельна угода** залишала за фірмами-учасницями виробничу і фінансово-комерційну самостійність, проте у

спільних інтересах встановлювала для них певні **обмеження** щодо обсягів виробництва, цін на товари, умов найму робочої сили і розмежовувала ринки збуту. Більшість картелів були нетривкі і часто розпадались внаслідок криз і протиріч між учасниками.

Більш ефективними і тривкими формами об'єднань підприємців виявилися **синдикати**. У цих об'єднаннях учасники зберігали юридичну і, значною мірою, виробничу самостійність, але позбувались комерційної незалежності. Якщо при картельній угоді кожне підприємство продавало свою продукцію самостійно, то в синдикаті постачання сировиною і реалізація готових виробів здійснювались через єдиний орган.

Створювані з метою усунення конкуренції на ринках сировини і збуту товарів синдикати (як і картелі) часто-густо ставали монополістами у своїх галузях і, контролюючи продаж лівової частки певної продукції, диктували власні ціни. Зокрема, Рейн-Вестфальський вугільний синдикат наприкінці XIX ст. зосередив 87 % видобутку вугілля в Рурському басейні. У 1910 р. це об'єднання контролювало вже 95 % вуглевидобутку регіону і 50 % загальнонімецького. Слід згадати й відомі російські синдикати «Продамет», «Продаруд», «Продвагон», «Продпаровоз» та ін., що зосереджували від 60 до 100 % збуту відповідних видів продукції.

Активізації міжкорпоративних зв'язків і виникненню нових форм об'єднань сприяло використання **системи участі**, за якою певна компанія, крім власного майна, володіла ще й частками інших (або володіння було взаємним). У 1888—1889 рр. в штаті Нью-Джерсі корпораціям було дозволено володіти частками капіталу однієї чи декількох фірм, що зумовило появу в США холдинг-компаній (корпорацій, що були власниками часток капіталу інших).

Як правило, **холдинги** створювались спеціально для контролю й управління іншими підприємствами (які при цьому зберігали юридичну самостійність). Проте одночасно їх функції виконували й будь-які фірми чи банки, яким належали контрольні пакети акцій інших корпорацій. Холдингові (**материнські**) компанії володіли до 100 % капіталу підконтрольних (**дочірніх**) фірм. Останні могли засновувати чи підкоряти внучаті компанії тощо. Іноді розгалужена система холдинг-компаній складалась із 5—6 ярусів.

Зручність системи участі для встановлення міжкорпоративних зв'язків і контролю над іншими компаніями зумовила її використання у таких формах господарських об'єднань, як трести і концерни. **Трести** (що набули поширення у США) становили створені на системі участі об'єднання підприємств, у яких, однак, компанії-учасниці втрачали виробничо-комерційну самостійність і підпорядковувались єдиному керівництву. Так, утворена в 1872 р. нафтова корпорація Дж. Рокфеллера в 1882 р. була реорганізована в трест, до складу якого увійшло ще 14 компаній з видобутку та переробки нафти. Крім того, через систему участі трест «Стандарт Ойл» контролював 26 інших нафтових корпорацій, що дало змогу йому монополізувати виробництво 90—95 % очищеної нафти в країні. Подібні об'єднання у 80—90-х рр. XIX ст. виникли в гумовій, свинцевій, мідній, тютюновій та інших галузях промисловості США. У 1900 р. їхній загальний капітал перевищував 3,5 млрд доларів.

Хоча прийнятий у 1890 р. акт Шермана оголосив незаконними угоди в формі трестів (та будь-які інші угоди з метою обмеження торгівлі), він не зупинив зростання корпорацій і поширення монопольних об'єднань. Трести реорганізовувались, виділяючи юридично са-

мостійні, але фінансово залежні від материнських дочірні компанії, а сам термін «трест» (trust) поступився назвам «холдингова компанія» та «велика корпорація».

Розгалужена система дочірніх компаній, зв'язаних між собою системою участі (фінансовим контролем), дозволяла підприємцям США й далі обходити антимонопольне законодавство. Зокрема, «Сталева корпорація» Моргана, утворена в 1901 р., контролювала 44 % національної виплавки чавуну і 66 % сталі. У 1904 р. в США нараховувалось 445 великих корпорацій (насправді ж — холдингових систем, що складались із десятків компаній) із загальним капіталом 20,4 млрд доларів.

На початку XX ст. в індустріально розвинутих країнах набули поширення і **концерни** — об'єднання різногалузевих підприємств (промислових, торговельних тощо), підпорядкованих шляхом скуповування контрольних пакетів акцій єдиному фінансовому центру. Так, провідну роль у військовій промисловості Англії відігравали концерни Віккерс і Армстронг. У німецькій важкій промисловості панівні позиції належали трьом рурським концернам: Круппа, Гельзенкірхенському гірничому товариству та гірничо-заводському і металургійному товариству «Фенікс».

Активну роль в акціонуванні промислового виробництва і утворенні господарських об'єднань відігравали банки, що самі перетворились на могутні корпорації. Вони не лише заохочували централізацію капіталу пільговими кредитами великим компаніям, але й часто-густо виступали центральними контрами концернів і холдингових систем. У 1914 р., наприклад, 9 берлінських банків (що зосереджували 83 % банківського капіталу Німеччини) були представлені у правліннях 751 промислової компанії.

Розвиток міжкорпоративних

зв'язків банків і промислових компаній зумовив появу на початку XX ст. у США перших **фінансово-промислових груп**. Тільки найбільші з них — банкірський «Дім Моргана» і група Дж. Рокфеллера перед Першою світовою війною контролювали 56 % акціонерного капіталу країни (22 млрд дол.) і зосередили у своїх руках керівні посади у 112 банківських, промислових, транспортних і страхових «великих» корпораціях.

Група Дж. Рокфеллера сформувалась на базі нафтової компанії, прибутки від якої через спеціально створений банк вкладались у десятки гірничодобувних, газових та електротехнічних підприємств. Натомість «Дім Моргана» склався навколо банків, що фінансували промисловість через систему холдингових компаній. На початку XX ст. групі Моргана належали контрольні пакети «Сталевої корпорації», «Дженерал електрик», «Міжнародної телефонної і телеграфної компанії», інших провідних корпорацій країни. Вплив угруповань був величезний. «Дім Моргана», групи Рокфеллера та декілька менших (Пенсільванська, Доджа, Вандербілта і Гарімана) контролювали більшу частину видобувної та обробної промисловості США. Від них безпосередньо чи опосередковано залежав добробут мільйонів людей.

Розвиток міжкорпоративних зв'язків, виникнення великих господарських об'єднань і фінансово-промислових груп можна вважати ще однією характерною рисою економіки індустріальних держав на рубежі XIX — XX століть. Такою ж важливою ознакою завершального етапу формування індустріального суспільства стало розширення і урізноманітнення господарських зв'язків між країнами світу, розвиток економічної інтеграції і створення системи світового господарства. Поряд з розвитком торгівлі чимало значення набуває вивіз капіталу — зовнішнє інвес-

тування — як у фінансовій, так і виробничій формі. Об'єктами капіталовкладень при цьому були не лише колонії та економічно відсталі країни, але й розвинуті держави (зокрема, США), де існував сприятливий режим для іноземних інвестицій.

Так, середньорічні зовнішні інвестиції Англії лише з кінця 70-х до кінця 80-х рр. XIX ст. збільшились у 5 разів. У 1913 р. загальна вартість їх становила 4 млрд ф. ст., а щорічні прибутки від закордонних капіталовкладень (90—100 млн ф. ст.) у п'ятеро перевищували доходи від зовнішньої торгівлі. На відміну від Англії (що розміщувала вільні кошти переважно у своїх колоніях) зовнішні інвестиції Франції спрямовувались у Європу, причому, як правило, у

формі державних позик. У 1900—1909 рр. середньорічний експорт французького капіталу досяг 1,4 млрд фр., збільшившись порівняно з попереднім десятиріччям удвічі.

Вивіз капіталу у виробничій формі, що здійснювався провідними промисловими компаніями Німеччини, Англії і Франції, зумовив перетворення їх на транснаціональні корпорації. Типовими ТНК на початку XX ст. були відомі німецькі концерни АЕГ, «Сіменс-Шуккерт», «Сіменс-Гальске», англійський «Вестінгауз», яким, зокрема, як дочірні філії, належали майже всі електротехнічні заводи Росії.

Зростаючі обсяги зовнішніх інвестицій і міжнародна торгівля зміцнювали економічні зв'язки між країнами та окремими

регіонами, сприяли формуванню світового господарства. Проте одночасно найбільші промислові об'єднання і ТНК виявили прагнення до монополізації світового ринку. Свідченням цього є знаменита угода 1907 р. між американською компанією «Дженерал електрик» і німецькою АЕГ про поділ ринків електротехнічного устаткування.

Характеристика економічних ознак індустріального суспільства, особливостей розвитку провідних країн світу наприкінці XIX на початку XX ст. буде не повною, якщо не згадати про зростання ролі держави в господарському житті та регулюванні соціально-економічних процесів. Проте це вище досить складне та багатогранне, і може стати предметом розгляду в окремій статті.

Цікаво знати

НАЙДАВНІША ДРУКОВАНА КНИГА

Найдавніша з книжок, надрукованих на території України кириличним шрифтом, є «Апостол», виданий 15 лютого 1574 р. у Львові «друкарем-москвитиною» Іваном Федоровичем (Іваном Федоровим). Це єдина книжка, випущена ним у Львові. Однак на могильній плиті І. Федоровича було вирізьблено, що він своїм дбанням «друкування занедбане відновив». Можливо, тут йдеться про кириличні друки, призначені для України, що їх випустив у Кракові Святополк (Швайпольд) Фіоль.

ШЕВЧЕНКО — АВТОР ПІДРУЧНИКІВ

У 1858—1860 рр. в Україні розпочався рух за просвіту широких мас населення. В ряді міст було організовано недільні школи. З'явилися й перші українські букварі: «Граматика» П. Куліша, а в Полтаві — книжка О. Строніна. Т. Шевченко теж гаряче відгукнувся на цей почин і склав свій «Южнорусский буквар» раніше Строніна. Після букваря Шевченко гадав скласти й видати «Арифметику», «Етнографію», «Географію», «Історію України»: «Якби Бог поміг оце мале діло зробити, то велике і

Цікаво знати

саме зробиться», — писав він 4 січня 1861 р. Однак смерть перешкодила поетові виконати цей задум. Вийшов тільки «Буквар», який Шевченко встиг розіслати по Україні.

ДОСТОЙНЕ ВИКОРИСТАННЯ

Під час одного з ювілеїв Івана Франка було вшановано великим лавровим вінком. Він висів у нього, аж доки листки з величального вінка не почали використовувати для приготування страв. «Від великого до смішного один крок», — сказав Шекспір.

УКРАЇНСЬКІ ПІСНІ ФРАНЦУЗЬКОЮ МОВОЮ

Після заборони української мови гурток аматорів, яким керували М. Старицький і М. Лисенко, зібрався влаштувати концерт із пісень різних народів, куди входили, звичайно, й українські народні. Коли керівники гуртка, відповідальні за концерт, звернулися до цензури за дозволом, то виконання пісень усіма мовами було дозволено за винятком українських, бо ж, мовляв, такої мови «не було, нема і бути не може». Довелося українські пісні співати французькою мовою. Але тільки-но зі сцени прозвучала пісня «До-

Цікаво знати

щик, дощик» французькою мовою, в театрі знялася така буча, що охоронці порядку заборонили й французькі пісні, а організаторам концерту довелося давати пояснення.

ДВА ФЕОФАНИ ПРОКОПОВИЧІ

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. в Київській академії працювало два Феофани Прокоповичі: один був професором академії, а його племінник, який взяв ім'я Теофан від свого-таки дядька, став знаменитим українським письменником і філософом й одним із найвидатніших діячів так званої Петровської епохи в Росії.

ВЧИВСЯ НА ОДИНИЦІ

Якщо переглянути кваліфікаційні каталоги Львівської гімназії, в якій учився М. Шашкевич, впаде в око, що він мав тільки одиниці: в поведінки, латини, письма, математики, географії та історії. Це означало, правда, зовсім протилежне відносно теперішніх понять про оцінки — одиниця за часів М. Шашкевича означала найвищу оцінку.

**Валерій Шевчук
Із вершин та низин. К: Дніпро, 1990**